

Депортацията на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил

*Гл. ас. Иван Хаджийски, член на Научния съвет на
Македонския научен институт - София*

Трагичните събития с българските евреи през месец март 1943 г. са повод за размисъл, оценка и преоценка на познатите и непознати исторически факти от това време. Постоянно се чуват гласове за оневиняване на висшето ни държавно ръководство, представлявано от цар Борис III, министър-председателя проф. Богдан Филов, управляващото мнозинство в парламента по това време и т.н. Това се дължи на непознаване на важни исторически документи, стремеж за смекчаване на историческата отговорност на управляващите по това време и тяхната политическа реабилитация. Необосновано, псевдонаучно и пристрастно се правят коментари за тези събития с българските евреи, като се внушава, че германците са виновни за тяхната трагична участ, а българските власти най-много са изпълнители на чужда воля и разпоредби. На 18.10.1942 г. немското списание "Das Reich", бр. 42, "Балканите днес", е публикувана карта на Европа и Балканите, в която новоосвободените и присъединени към България през 1941 г. територии са обозначени като земи под българска администрация, а не окончателно признати в границите на страната ни. По принцип по време на война територии не се утвърждават, а това става след края на съответната война. Историческите факти са категорични, че от пролетта на 1941 г. до 9.09.1944 г. на териториите на Вардарска Македония и Беломорска Тракия действат българските закони и разпоредби

Под германски натиск българското правителство и парламентът приемат пет антиеврейски закони, които са одобрени от държавния ни глава цар Борис III. На 23 януари 1941 г. в брой 16 на "Държавен вестник" е обнародван Законът за защита на нацията (ЗЗН). Той се състои от 50 члена, като най-съществени са ограниченията за лицата от еврейски произход от 15-и до 33-и член. Според този закон от еврейски произход са лицата, на които поне един от родителите е еврейнин. Всички лица от еврейски произход, без оглед на поданството им, съгласно закона, са длъжни в едномесечен срок от влизането му в сила да обявят произхода си в общинското управление и в съответното полицейско управление. Това се прави с оглед да се отбележат в регистрите на Общината, в личната карта и в полицейската картотека лицата от еврейски произход. (1)

Лицата от еврейски произход, съгласно чл. 21 от ЗЗН, не могат да бъдат приемани за български поданици. Жените от еврейски произход следват поданството на мъжете си. На лицата от еврейски произход е забранено да бъдат избиратели или избираеми, както в публично-правни избори, така и в избори на всякакви дружества и сдружавания с идеална цел, освен ако изборът се отнася до организации само на лица от еврейски произход. Всички лица от еврейски произход, заварени от този закон на изборни длъжности, които не могат да заемат съгласно закона, са длъжни да напуснат тия длъжности в едномесечен срок от влизането на ЗЗН в сила. Лицата от еврейски произход са нямали право да заемат държавни, общински или други служби на публична власт. На тях е забранено да се откупват от военна служба, а се свикват на общо основание, но служат само като трудоваци в отделни трудови групи. Евреите са нямали право да членуват в организации, които се намират под надзора на Министерството на войната, както и да встъпват в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход. На евреите е забранено да държат под каквато и да е форма за домашна прислуга лица от български произход, а при кандидатстване в учебно заведение, българско или чуждо, непредназначено само за евреи, предимство са имали лица от български произход. Чл. 23 от ЗЗН налага забрана на лица от еврейски произход да променят местожителството си без разрешение на Дирекцията на полицията. Лица от еврейски произход не могат да притежават,

владяят или държат под наем, лично или чрез подставени лица, непокрити полски имоти, а в селските общини, изключвайки курортните общини, и покрити имоти. Притежателите от еврейски произход на непокрити имоти са били длъжни в тримесечен срок да ги предложат за покупка от Държавния поземлен фонд. Упражняването на свободна професия, търговия и индустрия от лица от еврейски произход е допустимо за всяка свободна професия, търговия (изключвайки амбулантната) и индустрия в такъв процент от общия брой на упражняващите тази професия в царството, какъвто е процентът на населението от еврейски произход в страната. Лицата от еврейски произход не могат да участват като предприемачи в обществени предприятия. Някои от разпоредбите на ЗЗН не са били валидни за лица от еврейски произход, които са били доброволци във войните или военноинвалиди, или са наградени с орден за храброст.

От историческа гледна точка много интересни са позициите на различните слоеве в българското общество и на редица професионални и обществено-политически организации. Най-бележитите български писатели през м. октомври 1940 г. искат от правителството и парламента, да попречат да се приеме Законът за защита на нацията. Молбата е подписана от 21 писатели: Тодор Георгиев Влайков, Елин Пелин, Стилиян Чилингиров, Константин Константинов, Никола Филипов, Григор Чешмеджиев, Христо Цанков (Дерижан), Людмил Стоянов, Минко Генов, Трифон Кунев, Елисавета Багряна, Младен Исаев, Петър Горянски, Николай Лилиев, Мирослав Минев, Владимир Русалиев, Илия Волин, Добри Б. Митов, Никола Джеров, Н.П. Икономов и Ана Каменова. Председателят на XXV ОНС Никола Логофетов е сложил резолюция с дата 22.10.1940 г. на подадения писателски протест: "Архива. Взех си бележка".

На 30.10.1940 г. около 50 души търговски помощници изпращат протест до министър-председателя проф. Богдан Филов, до председателя на XXV ОНС Никола Логофетов, до министъра на търговията, промишлеността и труда проф. Славчо Загорев и до Съюза на търговските помощници в София да не се гласува ЗЗН, защото се засяга цялото еврейство и самите търговски помощници. На 30.10.1940 г. Управителният съвет на Съюза на българските адвокати изпраща протест до председателя на Народното събрание срещу Закона за защита на нацията, който драстично нарушава Търновската конституция. Никола Бояджиев и Никола Ралчев подписват протеста от 4 страници, като подчертават антиконституционната роля на обсъждания и готвен за приемане от депутатите ЗЗН. На 5.11.1940 г. Управителният съвет на Българския лекарски съюз изпраща протест до председателя на XXV ОНС, в който настоява да не бъдат прилагани предвидените ограничения в законопроекта на ЗЗН срещу българските лекари евреи. От около 3200 български лекари само 146 души са от еврейски произход, като от тях само 74 души работят в София, а останалите 72 лекари евреи са пръснати из цялата страна. Повечето от тях са били селски участъкови лекари и проява на крайна нехуманност спрямо българското население ще бъде лекарите евреи да бъдат освободени от държавна служба, когато по това време е имало незаети стотици вакантни лекарски участъкови служби по селата. На 12.11.1940 г. дружеството "Новите художници" в България с председател Стоян Сотиров и секретар скулптора Николай Шмиргела настоява енергично пред ръководството на Съюза на дружествата на художниците в България да направи необходимото пред съответните власти, за да останат художниците евреи в техните редове, което е в интерес на изкуството.

През м. октомври 1940 г. запасни подофицери български евреи, заселени в Палестина, изпращат писмо до министъра на войната ген. лейтенант Теодосий Даскалов, в което декларират своята обич и признателност към своята родина България и готовност, ако се наложи да изпълнят своя патриотичен дълг. На 12.11.1940 г. Централната консистория на евреите в България в гр. София изпраща изложение от 7 страници до председателя на XXV ОНС Никола Логофетов, в което се обявява категорично против ЗЗН. Този законопроект е бил много по-тежък, по-ограничителен и по-унизителен за българските евреи от законите, които съществуват в повечето страни с подобно законодателство, защото техните противоеврейски закони са освобождавали от действието им редица категории евреи. Централното ръководство на евреите в България аргументирано и много точно отхвърля мотивите, посочени в проектозакона за защита на нацията, посочени на 9.10.1940 г. в централния периодичен печат. Член 22 на ЗЗН дава право на Министерския съвет да ограничи цялостно или частично стопанската дейност на българските евреи. Тези постановки на ЗЗН са най-страшни, защото с

тях се засягат почти всички стопански дейности на евреите и защото законодателната власт абдикира пред изпълнителната, като дава правото свободно и безконтролно да посяга върху стопанската дейност на евреите. Съдбата на българските евреи изцяло е предоставена в ръцете на административната власт съгласно текста в чл. 22, че постановленията на МС, взети по този член, не подлежат на никакво обжалване.

В подкрепа на Закона за защита на нацията с неговите противоеврейски разпоредби, категорична позиция заемат Съюзът на българските национални легиони, Всебългарският съюз "Отец Паисий", Федерацията на запасното войнство в България, Българският търговски съюз и др. С писмо N:25 от 14.11.1940 г. до председателя на XXV ОНС и копие до министъра на вътрешните работи и народното здраве, Федерацията на запасното войнство в България напълно одобрява разпоредбите в проектозакона и настоява за най-стриктното приложение на ЗЗН.15 На 19.11.1940 г. 48 видни търговци от гр. Дупница изпращат до министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски, копие до председателя на Народното събрание и до централното ръководство на Общия съюз на българските търговци (Българския търговски съюз), телеграма със следното съдържание: "Търговците на град Дупница посрещат Закона за защита на нацията с доволство. Желаяме неговото гласуване час по-скоро. Изпълнението в смисъл да отговаря напълно на интересите на нацията ни".

Законът за защита на нацията отнема гражданските и личните права на българските евреи в нарушение на Търновската конституция, ограничава тяхното местожителство, налага забрани за имотите на лица от еврейски произход, за тяхната професионална и стопанска дейност. Неофициално и други дупнишки търговци са подкрепили приемането и изпълнението на този закон в националистически дух. С телеграма N:12394 от 6.12.1940 г., подписана и изпратена от Дружеството на запасните офицери в с. Рила от адвоката Начо Даскалов, се настоява за премахването на чл. 22 от ЗЗН, а чл. 21 да остане като се измени. Тези телеграми в подкрепа на приемането и прилагането на ЗЗН са изпратени от най-видните дупнишки търговски и обществени дейци по настояване на правителството и местните органи на властта. По този начин управляващите по това време създават обстановка на нетърпимост към евреите, към ограничаване на техните конституционни права и свободи, а по-късно и към тяхното драстично преследване.

Още при обсъждането на Закона за защита на нацията категорично против неговото приемане се изказват депутатите от левицата Любен Дюгмеджиев, д-р Никола Сакаров и от легалната буржоазна опозиция в лицето на Петко Стайнов, Иван В. Петров, Тодор Поляков и Никола Мушанов. Между средите, обявили се в защита на евреите и против ЗЗН, категорична позиция заемат Българската работническа партия (БРП) и Работническият младежки съюз (РМС), които имат значително влияние сред градската беднота, работниците, занаятчиите, интелигенцията и част от народните представители. Светият Синод на Българската православна църква на 15.11.1940 г. е изпратил изложение до министър-председателя срещу законопроекта на Закон за защита на нацията. (2)

Законът за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход е обнародван на 14 юли 1941 година в бр. 151 на "Държавен вестник" и се състои от 18 члена. С него всички имущества, принадлежащи на лица от еврейски произход, се облагат с еднократен данък в размер на 20% върху общата им чиста стойност за състояния до 3 000 000 лева и с 25% - за състояния над 3 000 000 лева, с изключение на имущества, чиято обща стойност не надминава 200 000 лв. Изключения по този закон не се разрешават за никой от еврейските лица. В едномесечен срок от публикуването на този закон всички лица от еврейски произход са длъжни да подадат декларация в съответното данъчно управление.

Законът против спекулата с недвижими имоти влиза в сила с обнародването му в "Държавен вестник", бр. 32 от 13 февруари 1942 г. Законът се състои от 30 члена, а 7., 8. и 9. член засягат пряко интересите на лица от еврейски произход. Българските евреи не могат да притежават недвижими имоти, освен за задоволяване на личните и на семейството им жилищни нужди и за задоволяване нуждите на упражняваното от тях занятие. В едномесечен срок от обнародване на този закон всички лица от еврейски произход са били длъжни да представят в местното данъчно управление списък на недвижимите имоти, които притежават. Принадлежащите на лица от еврейски произход имоти, които са в нарушение на чл. 7 от този закон, се отнемат в полза на държавата, срещу заплащане цената им по установен ред. (3)

Законът за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси и наредбата по неговото приложение е обнародвана на 9 юли 1942 г. в “Държавен вестник”, бр. 148, и се състои само от 3 члена. С него се възлага на Министерския съвет да взема всички мерки и да издава общи наредби или отделни разпореждания за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси с оглед да се засилят и направят по-целесъобразни и по-резултатни ограниченията и мерките за лицата от еврейски произход и техните подставени лица или укриватели.²² С наредбите и разпорежданията на Министерския съвет по този закон могат да се изменят или допълват Законът за защита на нацията, Законът за еднократния данък върху имуществата на лица от еврейски произход и глава втора от Закона против спекулата с недвижими имоти, а също и други закони, ако това е необходимо за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси. Наредбите и разпорежданията на Министерския съвет по този закон подлежат на одобрение от Народното събрание. До одобрението им те имат сила на закон. Тази разпоредба се отнася и до издадените, до влизането в сила на закона, наредби и разпореждания на Министерския съвет по материалите на закона. С този закон по същество се изземват законодателни функции на Народното събрание от изпълнителната власт, с което грубо се нарушава Търновската конституция.

Наредбата, издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси, е обнародвана в бр. 192 на “Държавен вестник” от 29 август 1942 г. и има силата на закон. Състои се от 59 члена и се отнася до приложението на всички закони и наредби, приети до този момент. Съгласно чл. 1 при Министерството на вътрешните работи и народното здраве се създава Комисарство за еврейските въпроси (КЕВ). Приложението на всички мерки за разрешаване на еврейския въпрос се съсредоточава в това комисарство, с изключение на тази по Закона за еднократния данък върху имуществата на лица от еврейски произход и по Закона против спекулата с недвижими имоти.²⁴ Комисарят по еврейските въпроси може да иска от всички ведомства да взимат необходимите мерки за прилагане на законите и наредбите, отнасящи се за евреите. За всички мерки във връзка с прилагането на законите и наредбите, уреждащи положението на евреите, е необходимо и съгласието на комисаря. Преди да вземе решение по въпроси, засягащи други ведомства, комисарят взема предварително мнението на съответното ведомство. При комисаря за еврейските въпроси има съвет, който се състои от член на Върховния административен съд, посочен от министъра на правосъдието, и по един представител на министъра на вътрешните работи и народното здраве, на министъра на търговията, промишлеността и труда, на министъра на финансите, на управителя на Народната банка и на директора на гражданската мобилизация, посочени от съответния министър, управител или директор и одобрени от Министерския съвет. Съгласно чл. 4 на тази наредба, наредбите и заповедите на комисаря по еврейските въпроси не подлежат на никакво обжалване. По същество с този член грубо се погизва действащата по това време Търновска конституция и се делегират правомощия на един човек да издава наредби, заповеди и разпореждания, имащи силата на закон и които не подлежат на обжалване. Тази наредба на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, одобрена с Постановление N:4567 на Министерския съвет и обнародвана в “Държавен вестник”, бр. 192 от 29.08.1942 г., пренебрегва законодателните функции на действащото по това време XXV Обикновено народно събрание.

Комисарят по еврейските въпроси се назначава от Министерския съвет по предложение на министъра на вътрешните работи и народното здраве. Останалият персонал на Комисарството, доколкото наредбата не предвижда друго, се назначава от комисаря. При отсъствие комисарят посочва със заповед своя заместник и определя правата му. Съществуващите дотогава в различните ведомства служби, извършващи работи във връзка с разрешаване на еврейския въпрос, се придават към Комисарството по еврейските въпроси с целия си персонал и инвентар. Всички служители, които по щат са на служба при Комисарството, се считат държавни служители при МВРНЗ. Необходимите суми за личните и веществени разходи в Комисарството за еврейските въпроси се предвиждат в бюджета на фонда “Еврейски общини”.²⁷ Средствата на фонда “Еврейски общини” служат за издържане на еврейските общини и начинанията им за подпомагане на бедни евреи и за настаняването им в лагери и селища. От средствата на фонда се посрещат и разходите за личния състав и

веществените разходи на Комисарството за еврейските въпроси, както и на съвета при Комисарството. Управлението и разходването на средствата на фонда става по правилник, изработен от комисаря за еврейските въпроси, приет от съвета при Комисарството и утвърден от Министерския съвет. Бюджетът на фонда се изработва от комисаря за еврейските въпроси, приема се от съвета при Комисарството и се утвърждава от Министерския съвет. (4) Петият антиеврейски закон е Законът за народния заем от 1943 г. и други актове за експроприация на еврейски имущества. Ликвидацията на еврейските предприятия е използвана от правителството, за да иземе част от техните средства чрез т.нар. "народен заем" от 1943 г. Съгласно закона за заема, публикуван в "Държавен вестник", бр. 76 от 6.04.1943 г., участието в него е задължително за всички предприятия, за всички физически и юридически лица, като за основа на участието се взема оценката на притежаваните от тях имоти. С този закон държавата по това време цели да стабилизира разклатените финанси, като правителството е разчитало да получи около 15-16 млрд. лева.

В "Държавен вестник", бр. 124 от 10.06.1942 г., е публикувана Наредба за поданството в освободените през 1941 г. земи. Тя се състои от 8 члена, а съгласно чл. 1 от Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи, всички лица от български произход, бивши югославски и гръцки поданици стават български поданици, без да правят каквито и да било постъпки пред полицията. Съгласно чл. 3 от наредбата всички бежанци имат право да станат български поданици като подадат молба до Министерството на правосъдието в срок от 6 месеца. По същия начин могат да станат български поданици в срок от 1 година и всички носители на "нансенови" паспорти. Всеки заинтересован ще се счита добил българско поданство от деня на излизането на заповед за това на министъра на правосъдието в "Държавен вестник".

МВРНЗ (Централно управление служби по народностните работи) с Окръжно N:7605 от 28.07.1942 г. до областните директори и другите отговорни фактори дава пълни разяснения по приложението на Наредбата за поданство в освободените през 1941 г. земи. В "Държавен вестник", бр.161 от 24.07.1942 г., е обнародвано Окръжно N:5347 от 14 юли с.г. на Министерството на правосъдието. МВРНЗ задължава кметовете по места внимателно да прочат наредбата за поданството и окръжното и да оповестят на населението всички постановления на наредбата, за да се осигури правилното и навременно приложение. Съгласно нареждане на Министерството на правосъдието всички небългари от новоосвободените земи, които изявят желание да запазят старото си поданство или да придобият небългарско поданство, трябва в срок да напуснат страната. По силата на чл. 1 от наредбата придобиват по право българско поданство всички лица от български произход, югославски и гръцки поданици, които по време на влизането ѝ в сила са заварени на местожителство в освободените през 1941 г. земи или в старите предели на царството. От този текст на наредбата се ползват също и преселниците от български произход - например от Лерин, Воден, Дебър, Струга, Гостивар, Тетово, Кичево и др. населени места. По силата на чл. 4 от наредбата българско поданство придобиват по право и лицата югославски и гръцки поданици от небългарски произход, които са имали местожителство в освободените през 1941 г. земи. В тази наредба за поданството е посочено същественото различие между лицата югославски и гръцки поданици, които са от български произход и тези, които имат друг народностен произход, да запазят дотогавашното си поданство. Всички лица от небългарски произход не са задължени да приемат промяна в поданството си. Тези лица се ползват от правото да изберат в срока, предвиден в наредбата - 1 април 1943 г., дали да запазят дотогавашното си поданство (югославско или гръцко), да придобият чуждо поданство (напр. турско, италианско и др. или да станат български поданици). В случай, че не упражнят до този срок правото си на избор, те стават по право и безусловно български поданици. Ако изявят желание да запазят старото си поданство или да придобият друго чуждо поданство, смята се, че те никога не са били български поданици и са длъжни до 1 април 1943 г. да напуснат пределите на Царство България. С тази наредба не се засягат лицата, местни жители в освободените земи, които имат друго чуждо поданство (неюгославско или негръцко) - напр. италианско, турско, американско и др. Съгласно чл. 4 тази разпоредба не се отнася до лицата от еврейски произход. Лицата от еврейски произход от новоосвободените и присъединени през 1941 г. земи към старите предели на страната са лишени от правото да

станат български или чужди граждани и по този начин им е отнета възможността да получат каквото и да било поданство.

На 2.03.1943 г. със 127 ПМС се решава в споразумение с германските власти да бъдат изселени до 20 000 евреи от новите земи. С други 6 постановления (113, 114, 115, 116, 117 и 126) на Министерския съвет от същата дата се уреждат организационни и технически въпроси, свързани с изселването. От 4 до 10.03.1943 г. с лъжата, че ги изселват в старите предели на България, са вдигнати по тъмно от домовете им с малко ръчен багаж евреите от Беломорска Тракия. Евреите от градовете Драма, Серес, Кавала, Зияхово, Правище, Сара Шабан, както и от остров Тасос са изпратени на временен етапен лагер в гр. Горна Джумая. Депортираните евреи от градовете Ксанти, Гюмюрджина и Деде Агач са настанени на временен лагер в гр. Дупница. Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) командирова контролора Славчо М. Попов в с. Симитли, Горноджумайско за да организира прехвърлянето на идващите евреи от Беломорието с дековилните влакове на влаковете с нормална жп линия. На 24.02.1943 г. той заминава за с. Симитли, запознава се с обстановката на място и нарежда да се изкопае един ров, дълъг около 20 метра, който да бъде използван от пристигащите евреи за отходно място. Осигурени са 10 войници за охрана на евреите с цел да не бъде допуснат контакт от тяхна страна с други лица. За първа медицинска помощ на гарата в с. Симитли за пристигащите евреи от БЧК са изпратили 1 мед. сестра и лекаря еврейин д-р Йосиф Конфино. Когато пристигат влаковете с евреи, в помощ е привлечен и общинският лекар, който също е бил еврейин. Първата група с евреи от Беломорието пристига на гара Симитли на 6 март 1943 г. Тя се състои от 945 души, от които 463 от гр. Сяр (Серес) и 482 души от гр. Драма. Една жена от гр. Сяр е починала на гара Симитли и след като са изпълнени всички формалности по смъртта ѝ, е погребана в селото. На 7 март 1943 г. в с. Симитли пристига втората група евреи от Беломорието. Тя се състои от 1046 души - 125 от гр. Драма, от Деде Агач - 42 и 879 души от гр. Гюмюрджина. Третата група евреи от Беломорието пристига на жп гарата в с. Симитли на 8 март 1943 г. Групата се състои общо от 951 души евреи, от които 413 от гр. Кавала и 538 от гр. Ксанти. Четвъртата група с евреи от Беломорието пристига на жп гарата в с. Симитли на 9.03.1943 г. и се състои от 702 души евреи - всички от гр. Кавала. Петата група с евреи от Беломорието пристига в с. Симитли на 10.03.1943 г. и се състои от 361 души, от които 349 от гр. Кавала и 12 души от Правище. През гара Симитли преминават общо 4005 души евреи от Беломорието, от които само една жена е починала и погребана в селото. Прехвърлянето от дековилните в нормалните влакове става без особени инциденти и в пълен ред. Евреите от градовете Ксанти, Гюмюрджина и Деде Агач са изпратени за гр. Дупница, а тези от градовете Драма, Серес и Кавала в гр. Горна Джумая. Д-р Йосиф Конфино заминава с последната група за гр. Горна Джумая. Подначалникът при КЕВ Атанас Иванов Овчаров, който е организиран депортирането, в своя общ доклад дава малко по-различни сведения, като посочва, че на жп гарата в с. Симитли за пет дни от 5 до 9 март 1943 г. са претоварени общо 4039 души евреи, но в действителност точната бройка е 4005 души, от които 1 жена е починала.

Пълномощникът на КЕВ за гр. Горна Джумая Иван Тепавски настанява в три помещения (прогимназията, Стопанското училище и тютюневия склад на Антон Райнов) 2546 евреи. За тях са се грижили 6-ма лекари, които са били граждански мобилизирани от Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ). Задържаните евреи са получавали по около 300 грама хляб на ден, два пъти по една чорба, на около 1000 души е имало по една чешма и по една тоалетна на 300 човека. Буквално всички евреи са били болни от простуда при пътуването, няколко души са починали в Горна Джумая. Охраняващите войници и полицаи не са разрешили на местните евреи и граждани да дават храна и дрехи на задържаните евреи от Беломорието. С две влакови композиции на 18 и 19 март 1943 г. задържаните евреи в етапния лагер в гр. Горна Джумая - 2546 души, са изпратени за град Лом. Беломорските евреи са получили за по път суха храна, стомни и бъчви с вода, както и канчета и кофи за тоалетни нужди. Те са били натоварени общо на 46 товарни вагона, а три вагона са били предназначени за охраняващите ги полицаи. Водач на групата е бил полицейският командир Веселин Спасов Стамболов.

На 7.03.1943 г. 879 евреи от гр. Гюмюрджина и 42 евреи от гр. Деде Агач, а на 8.03.1943 г. 538 евреи от гр. Ксанти са превозени до жп гара Дупница. (5)

Почти всички евреи (с малки изключения) са били лошо облечени или направо окъсани. В редица по 4 души - немошни старци, жени с деца, едва са пристъпвали пеша от жп гарата до

тютюневия склад “Картела”, намиращ се на ул. “Княз Борис” N:64 в посока от центъра на град Дупница към горните казарми. Етапният лагер в гр. Дупница е бил организиран от Асен Владимиров Пайташев, който е бил подначалник в КЕВ. Задържаните 1459 души евреи в тютюневия склад “Картела” са използвали чешма и две тоалетни, които са били крайно недостатъчни. За охрана е назначаван един караул от пет поста войници от местния гарнизон, а полицейската охрана е поддържана от старши полицая Крум Петров Керенков и няколко полицаи, негови помощници. Пожарната охрана е осигурена от местната команда с командир Димитър Иванов Манов (Пампурко). Санитарният надзор е изпълняван от местния началник на здравната служба в сътрудничество с лекарите евреи от гр. Дупница: д-р Буко Исаков и д-р Моис Карадавид. Храната е била в ограничено количество от хляб, чай, фасул и картофи.

Условията на живот за евреите в тютюневия склад “Картела” са били крайно мизерни и нехигиенични. Много от тях са били болни, често се е налагало да бъдат обезвъшавани и за тази цел и жените са били остригани. От изтощение и глад са починали 5 души, които са погребани в дупнишките еврейски гробища. Еврейската община в град Дупница събира завивки, дрехи, постелки, прибори за хранене (около 10 коли вещи и продукти за хранене), но пълномощникът на КЕВ Асен Вл. Пайташев не е позволил на никого от Консисторията при дупнишката еврейска община да влезе при задържаните евреи и да раздаде събраните помощи. Той е обискирал и е взел от изпратения лекар Бенционов 20 000 лв. и му е отговорил, че ги е похарчил за лагерниците.

Въпреки строгите полицейски мерки, наложени от охраната на лагера, вечерно време през оградата състрадателни дупничани са давали храна, завивки и стари обувки на задържаните евреи в тютюневия склад “Картела”. Иван Илиев Костадинов (1890-1964 г., обуцар, социалдемократ), неговата жена Деница Петкова Илиева (1900-1993 г.) и техните синове Петко и Васил са давали хляб, картофи и стари, но годни за носене обувки на задържаните евреи. Техните съседни Тодор и Ирина Николови също са давали храна и вода на евреите. Много са помагали на задържаните евреи от Беломорието с вода, варени картофи, хляб и др. хранителни продукти фамилия Ушеви, чиято къща е била до сградата на тютюневия склад. Мария Димитрова Ушева (1886-1962 г.), нейните синове Крум Димитров Ушев (1904-1990 г., учител, безпартиен, много човечен и честен), Боян Димитров Ушев (1913-1975 г., виден тютюнотърговец) и дъщеря ѝ Цвета Димитрова Ушева - Пашинска (1903-1965 г., учителка) много са рискували, но са помагали безкористно на задържаните евреи. Благородната дейност на фамилия Ушеви в помощ на задържаните евреи в тютюневия склад “Картела” не се е харесвала на фашизираните и антисемитски настроени елементи и една нощ група бранници и легионери с камъни са счупили стъклата на тяхната къща. (6)

По това време председател на Консисторията на дупнишката еврейска община е бил заможният търговец на хранителни стоки Моис Хаджидавидов. Чрез неговата енергична намеса и ходатайство от страна на депутата Димитър Николов Икономов е освободено едно еврейско семейство от София, което през 1941 г. е било мобилизирано в Беломорска Тракия. Освободените са били мъж аптекар, съпругата му се е казвала мадам Инес и техните две момчета. До 9.09.1944 г. те се установяват в гр. Дупница при семейството на Моис Хаджидавидов, а след това се завръщат в София. Заможните търговци Буко Ревах и Рахамин Давидов са били в много близки отношения с депутата Димитър Николов Икономов и са били информирани от него за мерките на правителството спрямо евреите. На 23.03.1943 г. легионери изписват с тебешир и катран еврейски звезди и надписи върху оградата и стените на дома на народния представител Димитър Н. Икономов като реакция срещу застъпничеството му за евреите. В действителност Димитър Николов Икономов е първият депутат, от когото започва борбата за спасяването на българските евреи. Той е роден на 20.08.1888 г. в гр. Дупница, адвокат и читалищен деец, осъден на смърт от Народния съд в гр. София и убит на 1.02.1945 г. В централния държавен архив в София се съхраняват пълните списъци на депортираните евреи от Ксанти и Гюмюрджина. Списъците са на немски и български език и са коригирани в гр. Дупница, където в резултат от категоричното застъпничество на депутата Димитър Икономов са освободени 18 човека. Списъците на евреите, депортирани от гр. Ксанти, съдържат имената на 539 души, но след освобождаването на 18 човека от етапния лагер в гр. Дупница 521 евреи са транспортирани до гара Лом и оттам с кораби са закарани до Виена, а след това в концлагера “Освиенцим” в Полша, където са унищожени.

От гр. Гюмюрджина са депортирани по списък общо 865 човека, но от тях в етапния лагер в гр. Дупница е починала Естер Юда Джоес, родена през 1871 г. в гр. Гюмюрджина, Сулата Елиезер Гокуран, родена в гр. Гюмюрджина, през 1940 г. е освободена, а на 4 души 2 пъти са вписани имената. Общо 859 евреи от Гюмюрджина са транспортирани от етапния лагер в гр. Дупница до концлагера “Освиенцим” в Полша и са унищожени. От гр. Дедеагач са депортирани 42-ма евреи и те също са настанени в етапния лагер в гр. Дупница.

Евреите от етапния лагер в гр. Дупница (общо 1422 души) са вдигнати на 19.03.1943 г. и са закарани до гара Лом с 28 товарни вагона и 1 вагон за охраната. Те са пристигнали на жп гара Лом на 20 март 1943 г. Там са починали двама евреи над 70-годишна възраст и е имало едно раждане. На 20 и 21 март 1943 г. с 4 парахода евреите от Беломорска Тракия и 158 души от гр. Пирот са изпратени от българските власти през Виена за Полша в концлагера “Освиенцим” (“Аушвиц”), където са унищожени. (7)

От продажба на имущество на евреи от Беломорска Тракия в държавния фонд “Еврейски общини” са постъпили 20 635 884 лева.59 На 4.03.1943 г. от 74 лица от еврейски произход от гр. Кавала са иззети от българските власти 350 857 лева, ценности на стойност 129 235 лева и 307 740 гръцки драхми. Българската народна банка в гр. Ксанти на 20.03.1943 г. е направила опис на ценностите на лица от еврейски произход. На 131 заможни евреи са депозирани различни ценности на обща стойност 218 931 лева. Ценностите са включвали джобни часовници, златни и сребърни монети, пръстени, колиета, накити, златни коронки за зъби и редица други ценности. (8)

Към 16-те околии от Софийска област през есента на 1941 г. са включени още 4 околии от новоосвободените и присъединени земи: Босилеград, Цариброд, Бабушница и Пирот. От м. април 1941 г. до 9.09.1944 г. в новоприсъединените земи са прилагани всички закони и разпоредби. По това време в гр. Пирот е имало 200 евреи. На 12.03.1943 г. от гр. Пирот са депортирани 158 евреи, които са закарани с влак до жп гара Лом. Със Заповед N:3691 от 21.09.1943 г. на комисаря по еврейските въпроси Александър Белев е назначена комисия, която извършва продажба на движимото имущество на изселените 158 души евреи от гр. Пирот. (9)

При установяването на българската държавна власт във Вардарска Македония от 19 април 1941 г. в гр. Скопие са заварени около 3 500 евреи, бивши югославски поданици. Те са регистрирали в Общината, а освен тях е имало още около 270 евреи чужди поданици: 16 семейства са били италиански поданици; 28 семейства - испански; 2 - турски семейства; 2 семейства са били унгарски поданици; 105 семейства - гръцки поданици; 6 хърватски и 3 еврейски семейства са били руски поданици. Общо 160 семейства с 263 души са редовно регистрирани в бюрото за чужденци при Областното полицейско управление в гр. Скопие. В края на 1941 г. в гр. Скопие е имало 3 506 евреи, бивши югославски и чужди поданици. В масонска ложа “Косово” със седалище в гр. Скопие са членували 22 евреи, в английския клуб в Скопие от 400 членове, болшинството са били евреи, сръбският културен клуб в Скопие е включвал около 300 човека, между които 25 видни и богати евреи.

До установяването на българската държавна власт в гр. Скопие са съществували 7 еврейски организации: “Общи ционисти” и младежка секция към нея; “Гроблянски отбор” - “Хавра нидиша”; Женско благотворително дружество; Женско ционистическо дружество “Вицо”; дружество “Ашомер Ацаир”; дружество “Берит трумпелдор” - националревизионисти, и дружество “Техелет Лаван”. На основание чл. 10 от Закона за защита на нацията всички тези еврейски организации са разтурени, архивите, имуществата и др. са проверени и иззети от българските полицейски власти. По време на югославския режим до април 1941 г. тези еврейски организации в гр. Скопие свободно са провеждали своята дейност.

След установяването на българска държавна власт в гр. Скопие еврейското малцинство е организирано в една самостоятелна община, в която са обединени всички евреи, живущи в града. Еврейската община се е грижила изключително много за своите сънародници, уреждала е всички интересувачи ги въпроси, като за целта е установила връзки с всички отговорни фактори и църковни институции. От главната Консистория на еврейските общини в България в гр. София, Скопската еврейска община е получавала инструкции и нареждания във връзка с приложението на ЗЗН.

През м. август 1941 г. от гр. Скопие и областта за нарушение на Заповед N:422 от 25.06.1941 г. на министъра на вътрешните работи и народното здраве са въдворени на ново

местожителство за срок от 6 месеца 10 евреи, жители на гр. Скопие, и са изпратени в еврейската трудова група в с. Чумерна, Сливенско. След войната между Германия и Югославия от април 1941 г. в гр. Скопие са се настанили 87 еврейски семейства от Ниш, Белград и вътрешността на Сърбия. През м. юли 1941 г. от пределите на царството са изгонени 79 евреи. През м. юни 1941 г. в гр. Скопие за постоянно местожителство пристигат 16 души евреи от гр. Прищина, снабдени с открити листове от германските власти. Тези евреи са заловени, разпитани и предупредени да напуснат пределите на Царство България. От тези 16 човека 13 евреи са били германски поданици, 1 евреин е бил унгарски поданик и 2-ма евреи са били без поданство, но са имали немски фамилни имена. През м. септември 1941 г. е имало около 20 случая, при които евреи, снабдени с италиански открити листове, подпечатани от българската легация в Белград за транзитни визи и укрили се при свои близки или роднини в гр. Скопие, са заловени и експулсирани от пределите на българската държава. Българските полицейски власти редовно са проверявали всички лица от еврейски произход, идващи от старите предели на България в Скопска област, дали са снабдени с редовни документи: лични карти и открити листове. Полицейските власти в Скопска област са ограничили до максимум движението на лица от еврейски произход из областта, както и да посещават старите предели на България.

На 25.11.1941 г. от гр. Скопие в един специален германски вагон са експулсирани 46 души от еврейски произход (от които 5-ма лекари) за Белград. От българските полицейски власти са издирени през м. ноември с.г. 213 евреи - мъже, жени и деца, пристигнали нелегално в гр. Скопие през третото тримесечие на 1941 г. Българските полицейски власти в гр. Скопие в началото на м. ноември 1941 г. влизат във връзка с органите на германската тайна полиция и изискват тези 213 човека от еврейски произход да бъдат приети от германските власти в Белград. Германските власти се съгласяват да приемат само мъже навършили 18-годишна възраст. На 25.11.1941 г. българските полицейски власти задържат в гр. Скопие 46 души от еврейски произход - само мъже, навършили 18 години. Специалният германски вагон е придружен от двама разузнавачи, двама цивилни полицаи от българските власти и от един германски полицай. По това време Държавна сигурност в гр. Скопие разкрива двама български чиновници в Скопската община, които неправомерно са снабдявали лица от еврейски произход с удостоверения за местожителство и фалшиви открити листове. Стоян Богоев Стоянов получава присъда от 6 г. и 8 м. затвор и лишаване от граждански права за 10 г. Тома Петров е осъден на 3 г. и 4 м. строг тъмничен затвор, без право на обжалване.

Изселването на евреите от Вардарска Македония е организирано и проведено много старателно от пълномощниците на Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) - София. В края на 1941 г. в гр. Скопие е имало 2 990 евреи, в гр. Щип - 605 души, 155 души в гр. Куманово, 12 - в гр. Струмица, 11 - в Гевгели, 8 - в гр. Врана, 6 - в гр. Бояново и 4 евреи в гр. Велес, всичко 3 791 евреи в Скопска област по това време. По време на депортирането на евреите от Битолска област (11.03.1943 г.) евреи е имало само в гр. Битоля и те са наброявали 3 351 души в 793 семейства. В Скопска и Битолска област са приложени всички закони и разпоредби, действали по това време на територията на Царство България. На всички евреи в гр. Скопие е било забранено да посещават общодостъпни заведения и да се движат без работа по главните улици на града. Областният полицейски началник в Скопие Стефан Симеонов е издал заповед, с която се забранява на всички лица от еврейски произход да се разхождат в Градската градина в неделни и празнични дни всеки ден след 16.00 ч. Използването на плажовете на река Вардар е позволено за евреи само в делнични дни до 16 ч следобед. Забранено е на лица от еврейски произход да посещават локалите: "Бристол", "Метропол", "България", "Велика България", "Нашенец", на всички аперитиви в Скопие, на танцови забави, както и сладкарниците: "Принцеса", "Милка", "Ягода", "Китка", "Зора" и "Пчела". Забранено е на евреи да се движат по централните улици: "Цар Борис III", "Царица Йоанна", "Мария Луиза" и "Цар Фердинанд". В брой 379 от 6.09.1942 г. вестник "Целокупна България" в Скопие публикува нови важни наредби за лица от еврейски произход. Всички еврейски жилища, магазини, стоки, предприятия с участие на еврейски капитали е трябвало да се отличават чрез нарочни знаци: шестоълчната еврейска звезда и надписи "еврейско жилище", "еврейско предприятие". От 15.09.1942 г. тези надписи са били задължителни за всички скопски евреи. (10)

Вестник "Целокупна България" в бр. 384 от 12.09.1942 г. в гр. Скопие публикува статията "Еврейският въпрос", в която се посочват всички закони и разпоредби, насочени срещу евреите.

Изпълнението на тези закони, наредби и постановления се приема като много важен момент за изграждането на новата българска държава като национално мощна и социално справедлива. В същия брой на вестника е публикувана нова наредба за евреите, издадена от министъра на железниците и пощите. Всички евреи са били задължени да предадат до 15.09.1942 г. радиоприемниците си в местните телеграфо-пощенски служби, като за нарушителите е предвиден затвор. В брой 388 от 17.09.1942 г. на в. "Целокупна България" е публикувано нареждане за евреите занаятчии и полужанаятчии, с което, за да упражняват професията си, е трябвало да искат разрешение от МВРНЗ (КЕВ) и Търговско-индустриалната камара.

По силата на членове 30-35 от Наредбата, издадена въз основа на Закона за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждане на еврейския въпрос, е разрешено да запазят дейността си в гр. Битоля 29 евреи, амбулантни търговци и 58 занаятчии (ковачи, каменоделци, кожари, опинчари, шивачи, кройчи, месари, млекари, обушари, сладкари, тенекеджии, тъкачи, кърпачи на обувки, метлари, кебапчии и др.) Общо 95 дребни еврейски предприятия са ликвидирани от българските административни власти в гр. Битоля до 13.11.1942 г. Затворени са кинкалории, кръчми, бакалии, златарски ателиета, магазинчета за продажба на плодове и зеленчуци, за продажба на брашно, кафенета, стъкларии, кожухарници, вехтошарници и др. Съгласно действащите противоеврейски закони и разпоредби на 11.12.1942 г. битолската еврейска община дава Обявление N:353 за отдаването под наем. По задължение са отдадени под наем 63 дюкяна, собственост на битолски евреи, срещу наем, определен чрез наддаване на търг. Парите от наемите са постъпвали в касата на битолската еврейска община, а оттам във фонда "Еврейски общини". Тези дюкяни са били собственост на евреи, лишени от право на стопанска дейност. На 30.09.1942 г. синагогалното настоятелство на битолската еврейска община с Писмо N:339 уведомява централната Консistorия в София за недвижимите доходоносни имоти (една баня, четири къщи и петдесет и три дюкяни, от които получава наеми). Петнадесет са сградите, от които не се получават наеми (4 синагоги, еврейско училище, гробища, 3 къщи за болни и др.). Ментеш М. Камхи от гр. Битоля е отправил заявление до височайшите български власти чрез Консistorията на битолската еврейска община за освобождаването му от еднократен данък като четник от 1892 г., укривател и куриер на Даме Груев, Гоце Делчев и др. войводи. В Централния държавен архив в София се съхраняват рапорти на делегата на КЕВ Георги Джамбазов при еврейската община в гр. Битоля за разпродажби на движимите имущества на депортираните евреи. Запазени са и документите за приходите и разходите на битолската еврейска община за 1942 и 1943 г. (11)

За депортирането на евреите от Скопска и Битолска области от 16 до 21 февруари 1943 г. е изпратен Захари Велков - началник отделение при КЕВ, който е извършил първите проучвания за изселването на местното еврейско население. Първоначално той е предвиждал евреите от Вардарска Македония да бъдат събрани в двата областни центъра Скопие и Битоля, но в последствие е приет вариантът за събирането на всички евреи в гр. Скопие в няколко многоетажни здания на тютюневия монопол. Изселването на евреите от гр. Битоля е ръководено от инспектора на КЕВ Кирил Стоименов, дейно подпомаган от секретаря на областния директор Георги Дечев Джамбазов. В архива на МВР се съхранява секретният доклад на областния полицейски началник в гр. Битоля - Димитър Нивичанов, за депортирането на евреите от Битолска област. От тази област евреи има само в гр. Битоля и те са 3 351 души в 793 семейства. Изселването е извършено по предварително изготвен план от следните лица: командира на дивизията в гр. Битоля полк. Иван Маринов, делегата по еврейския въпрос в града - Георги Д. Джамбазов, командирания чиновник от КЕВ от София - Кирил Стоименов, зам.-областния директор Миладинов, областния полицейски началник Димитър Нивичанов, главния инспектор при МВРНЗ Колчев в кабинета на областния директор, съобразно с напътствията, дадени от комисаря по еврейските въпроси Александър Белев. Ръководството по депортирането на евреите от гр. Битоля е възложено на областния полицейски началник, делегата по еврейския въпрос и командирания чиновник с изпълнители: войската, полицията, чиновничеството и учителството. Еврейският квартал в гр. Битоля е разделен на 20 участъка, към които е определен по един учител, по един полицейски старши стражар, по четирима формени полицаи и по пет войници, извън постоянните войнишки постове, ангажирани с обсадата на целия град. На всеки два участъка за контрол на работата на тези комисии е определен по един формен полицейски началник. На 11 март 1943 г. в два часа през нощта

преди започване на акцията в областното полицейско управление са поканени всички лица, натоварени със задачата по депортирането на евреите от гр. Битоля. Блокирането на града е извършено от войската в момента, когато са давани напътствията на комисиите, за да не се даде възможност за разкриване на задачата преждевременно. Под ръководството на областния медицински лекар д-р Борис Светиев е организирана медицинска служба с лекари и акушерки, която е трябвало да съпроводи изселените евреи до гр. Скопие. Еврейските семейства са вдигнати от гр. Битоля в 5 часа сутринта, като им е съобщено, че могат да вземат със себе си определено количество багаж: за възрастните по 30 кг, а за малолетните - по 20 кг на човек. В 7 часа сутринта започва изваждането на евреите от домовете им и събирането им в определените депа за всеки участък, откъдето на групи са завеждани до гарата и натоварвани във вагоните, специално определени за тях. За всяка група на разположение са дадени камиони за превозване до гарата на част от багажа на стари, недъгави, немощни и деца. Опростените къщи са запечатвани от комисиите, а войници и полицаи са оставени да ги охраняват. В деня на изселването на евреите от гр. Битоля е валил сняг и времето е било много студено, поради което претърсването на децата и багажите им е извършено в самите вагони на гарата, където е имало охрана от войска и полиция. На жп гарата в гр. Битоля са съставени други комисии - 10 на брой, които извършват претърсването на децата и багажите им. Задачата на тези комисии е поставена на място, без дотогава да им е било известно. Като председатели на тези комисии са назначени: директорът на БЗНБ Чичев, директорът на Македонската народна банка Динков, директорът на Популярната банка Илиев, комисарите Коданов, Василева и Василев, областният данъчен началник Тошев, управителят на митницата Ганчев и областният представител на дирекцията за храноизнос - Ламринов. Към тях са придадени по двама чиновници от различни ведомства, по един формен полицаи и по една чиновничка от полицията. Резултатите от претърсването комисиите излагат в протоколи, които, заедно с парите и ценностите, са предадени на делегата по еврейския въпрос за внасянето им по принадлежност. Цялата акция по депортирането на евреите от гр. Битоля минава без инциденти и блокадата на града е вдигната в 17 ч следобед. За ликвидация на еврейското имущество са назначени 4 комисии, подсилени от околийския агроном, околийския ветеринарен лекар, околийския представител на храноизноса и юрисконсулта при Битолската община. До разпродажбата на движимото еврейско имущество в гр. Битоля е имало охрана от войска и полиция. (12)

Депортирането на евреите от гр. Щип също е извършено по предварително изработен план. На 11 март 1943 г. в 4 часа сутринта гр. Щип е блокиран от войска и полиция и започва изваждането на евреите от домовете им. Те са събирани на групи и с камиони, конвоирани от по 4-ма войници, са изпращани на жп гарата. Самите сборни места са охранявани от 8 войници. Депортирането на 551 евреи от гр. Щип е извършено от комисия в състав: председател - Игнат Атанасов Моцев - околийски полицейски началник и делегат на щипската еврейска община, и членове: Лазар Петров Христов - пом.-данъчен началник в гр. Щип и Димитър Наумов Гайдарджиев - общински агент при Щипската градска община. Преди закарването на евреите от жп гарата в гр. Щип за Скопие те са обискирани. От тях са иззети бижута, златни монети, часовници и пари на обща стойност 831 601 лв., които са внесени в БНБ - клон Щип. След изпращането на евреите за гр. Скопие започва описването на тяхната покъщнина. Болшинството от къщите са били паянтови и слабо защитени от разграбване, поради което тяхното движимо имущество е пренесено в синагогата и в две съседни на нея масивни сгради. На 8 юни 1943 г. започва разпродаването на търг на еврейските вещи. От разпродажбата са получени 3 981 673 лв., които са внесени в БЗКБ - клон Щип. От продадените медни съдове са получени 246 160 лв., които също са внесени в банката в гр. Щип. От продажба на вълна от дюшеци, парцали, памук и др. е получена сумата 347 018 лв., 1 048 400 лв. са получени от продажбата на друго еврейско имущество, а 196 118 лв. са получени от продажбата на мебели и др. вещи за българските служби. Всички суми са внесени в БНБ - клон Щип за фонд "Еврейски общини".

Етапният лагер в град Скопие е организиран от пратеника на КЕВ Пею Драганов Пеев, подпомогнат от помощник-кмета на гр. Скопие Иван Захариев Илиев. Той е роден на 31.07.1910 г. в гр. Дупница, по професия е бил адвокат, негов кум е бил проф. Александър Станишев, лансиран е от него, бил е пом.-кмет на град Дупница, а след 7.09.1940 г. пом.-кмет на гр. Добрич. През лятото на 1944 г. около два месеца е кмет на гр. Дупница, а след това за кратко е бил директор на Горноджумайска област, убит е на 3.10.1944 г. без съд и присъда край гр.

Дупница. На 11.03.1943 г. в тютюневите складове на монопола в гр. Скопие са закарани 11 евреи от гр. Гевгели, 4 от Струмица, 4 от Велес, от Враня - 5 и от Удово - 2. При усилен военно-полицейска охрана и мизерни условия за живот са задържани за около 2 седмици в етапния лагер в гр. Скопие около 7 320 души евреи. Консулите на Италия и Испания в града са успели да освободят 198 евреи с италиански и испански паспорти, които са били задържани в складовете на тютюневия монопол в гр. Скопие. Освободени са и 67 лица лекари и аптекари с техните семейства като дефицитни и крайно необходими кадри. От Вардарска Македония са депортирани общо 7148 евреи, от които 3 276 от Битоля, 3 317 от Скопие, 522 от Щип, а останалите евреи са от Гевгели, Куманово, Струмица, Тетово и Велес. Депортирането са преживяли около 200 евреи. На 22 март 1943 г. на жп гара Скопие са натоварени на първата влакова композиция 2 409 евреи. На 25.03.1943 г. с втората влакова композиция са изпратени 2 399 евреи. С третата влакова композиция са изпратени на 29.03.1943 г. 2 357 евреи - общо 7 148 евреи (деца, жени, старци и мъже). Първите два влака са изпратени през Качаник до гара Катовице, а оттам с камиони са закарани до концлагера "Аушвиц" ("Освиенцим") - Полша. Третият влак е закарал евреи от Вардарска Македония в концлагера "Треблинка". Общо 7 148 евреи са предадени на германците за унищожение в Полша. Вдигането и транспортирането на евреите от Вардарска Македония е извършено от държавните и военно-полицейски органи на българската административна власт, организирано и ръководено от органите на Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ). До българската граница транспортите са придружавани от български полицаи, а след границата те са поети от германските СС части. (13)

Българските власти задоволяват германското настояване за ликвидиране на евреите от Вардарска Македония. Точни са изследванията на Александър Матковски "История на евреите во Македония", Скопие, 1983 г., стр. 5-211. В изследването си "Трагедията на евреите от Македония", Гласник на Института за национална история, том II, Скопие, 1958 г., стр. 50-51, Александър Матковски посочва, че от Вардарска Македония са депортирани в концлагера "Треблинка" 7 144 евреи, от тях са оживяели около 80 човека. Този проблем е разгледан и в изследването на Жамила Колономос и д-р Вера Васковик - Вангели "Евреите во Македония во Втората светска война (1941-1945 г.)", сборник от документи, том I и II, МАНУ, Скопие, 1986 г., като в тях са посочени трите имена и възрастта на всички депортирани евреи от Македония. Вестник "Нова Македония", в гр. Скопие, от 10 март и 23 април 1996 г. помества статии за депортирането на евреите през м. март 1943 г. от Вардарска Македония (Скопска и Битолска области).

Внимателният и безпристрастен прочит на архивните документи доказва по един категоричен начин, че съдбата на еврейското население в тези земи и по това време е решавана от българската висша и местна администрация. Стигна се дотам да се внушава на българските читатели, че Македония и Тракия не са били под българска юрисдикция по това време. Бившият депутат от СДС Лъчезар Тошев във вестник "Демокрация", брой 199 от 31 юли 2000 г., публикува статия под заглавие "Да престанем да четем историята пристрастно", в която твърди, че депортирането на евреите от Скопска и Битолска област през март 1943 г. е извършено от немски войници, а командирът на XV дивизия от българската армия, разположена в Битоля, полк. Иван Маринов е бил под домашен арест от германците. Това не отговаря на историческата истина, защото депортирането на евреите от град Битоля е извършено на 11 март 1943 г. от българската администрация с участието на: войската, полицията, чиновничеството и учителството. Това са сведения, дадени от областния полицейски началник по това време в град Битоля Димитър Нивичанов и неговият секретен доклад до директора на полицията в София се съхранява в архива на МВР, архивна единица N: Об-4863, том II, лист 214-215. През последните месеци се появиха твърдения, че през 1941-1944 г. в Скопска и Битолска област е имало номинална, а не реална българска власт. Това не отговаря на истината, защото противоречи с архивните документи, съхранявани в Централния държавен архив и архива на МВР в гр. София.

При своето заселване в град Дупница евреите са закупили места от турци и българи в централната част на града, от двете страни на минаващата през града река Джерман. По-многобройни са били заселниците по левия бряг на река Джерман, а по-късно тези по десния бряг и в подножието на баира Кършия. Евреите са се занимавали главно с търговия и с някои дребни занаяти: опинчарство, обушарство, шивачество, тенекеджийство, кожарство, поставяне

на стъкла, брашнарство, фойтонджийство, ханджийство, кафеджийство, хамалство и др. И сега са известни на дупничани фойтонджиите баща и син по прякор Каргалиите.

В края на 1877 г. населението на гр. Дупница е наброявало около 7 000 души, като от тях две трети са били турци, една трета българи, около 350 са били евреи, около 100 - цигани и около 20 семейства цинцари и гърци. По това време в гр. Дупница е имало 13 турски джамии. Еврейското население е живяло в местността Кулата от двете страни на река Джерман в еврейската махала. След напускането на турското население от град Дупница в началото на месец януари 1878 г., голяма част от техните къщи в центъра на града са били заграбени и разрушени. Евреите са изповядвали своята вяра (юдейството), имали са свои духовни храмове (синагоги), една по-голяма и една по-малка, а съботите за тях са били почивни дни. Към голямата синагога в центъра на гр. Дупница е имало и училище (мидраш), в което децата са учили четмо и писмо, Мойсеевия закон и смятане (хешбон), за да си служат с него в търговската дейност.

През първите 10 години на свободен живот броят на еврейското население в гр. Дупница нараства в резултат от увеличаване на раждаемостта и от заселници от други краища на страната, останали под турска власт. Град Дупница е един от околийските центрове в Кюстендилски окръг и според преброяването от 1888 година той има 1 400 къщи със 7 919 жители, от които 6 812 българи, 688 евреи, 85 турци, 51 гърци, 168 цигани и 115 души от други народности. По това време еврейците в гр. Дупница са проявявали слаб интерес към държавния и обществено-политически живот. Били са погълнати изцяло от своя личен интерес в търговията, занаятите и поминъка си, живеели са като единна етническа общност, свързани от роднински, приятелски, религиозни и професионални интереси.

Българските евреи винаги са се чувствали част от българската нация и са вземали активно участие за защита на страната ни. Във войните за национално обединение на България през 1885 г., 1912-1913 г. и 1915-1918 г., са загинали 952-ма евреи. От гр. Дупница през 1913 г. са загинали 11 евреи - редници, през 1915-1918 г. един офицер и 29 редници (общо 30 човека), или 41 дупнишки евреи са загинали във войните за национално обединение на Майка България. През Първата световна война от гр. Горна Джумая са загинали трима евреи. От гр. Кюстендил през 1913 г. са убити 13 евреи, редници, през 1915-1918 г. по фронтовете загиват 34 евреи, от които 1 офицер, 1 подофицер и 3-ма редници. В тези войни от гр. Кюстендил са убити общо 47 евреи. От гр. Самоков през 1912-1913 г. са убити 1 подофицер, и двама евреи редници (общо трима човека) и през 1915-1918 г. двама офицери, 1 подофицер и 20 редници, общо 23-има души. От гр. Самоков в тези войни са загинали 26 евреи. (14)

През 1926 г. в страната еврейците наброяват 46 558 души, през 1934 г. достигат 48 398 човека, а през 1946 г. те са 43 335. За посочените години еврейското население в гр. Дупница съответно е: 1268 души за 1926 г., 1008 за 1934 г. и за 1946 г. - 811 души. Кюстендилските евреи за тези години са били: 963, 761 и 734 души за 1946 г. В Горна Джумая (от 1950 г. Благоевград) през 1934 г. еврейците са наброявали 154 човека, а през 1946 г. - 126. В град Самоков за посочените години са били съответно: 330, 320, 285 човека. В град Неврокоп (Гоце Делчев) те са били: 204, 191, през октомври 1942 г. - 162 и за 1946 г. - 157 човека. При извършените преброявания в градовете Петрич, Перник и Ихтиман броят на еврейците е бил между 10 и 60 човека. Под 10 души евреи е имало в градовете: Радомир, Разлог и Свети Врач (Сандански) в Югозападна България. На 12.02.1932 г. в гр. Неврокоп е изградено женско еврейско благотворително дружество "Ермандат". То се е ръководило в своята дейност от специално приет и утвърден от Окръжния съд в гр. Неврокоп устав. (15)

Дупнишката еврейска общност е била най-голяма по численост в Югозападна България и е притежавала много имоти. В гр. Дупница еврейците са имали начално училище, което се е помещавало на ул. "Христо Ботев" N:1 в двуетажна сграда, застроена на площ от 280 кв. м и 120 кв. м дворно място. През първите години след Освобождението на гр. Дупница от османско владичество еврейското училище се е помещавало в полусрутени помещения, но през 1908 г. с помощта на големия дарител по това време от града ни Елияче Хаджидавидов е изградена масивна двуетажна сграда. В училищното здание е имало 10 стаи, от които 5 са били учебни, а останалите са служели за канцеларии, трапезария и др. Училището е било първоначално, имало е 4 паралелки, в които годишно са се обучавали по около 100 деца. В съответствие с програмата за народните училища, обучението е извършвано от 5 учители, от които 1 е преподавал еврейски

език. Училището е издържано от дупнишката еврейска община. През 1924 г. към него е открита детска забавачница, в която са обучавани около 45 деца годишно. От 1931 г. към училището е имало трапезария, в която всяка сутрин е давана закуска на децата. Ученическата трапезария към еврейското училище е функционирала с голямата материална подкрепа на големия дупнишки тютюнотърговец и меценат Жак Хаим Асеов (1896-1982 г.). Сградата на еврейското училище е запазена и до днес, през 70-те години на ХХ век бе изграден още един етаж и сега в нея се помещават различни фирми, които плащат наем на местната еврейска организация "Шалом". Дупнишките евреи са имали популярна банка "Братство", която е функционирала до 1941 г., когато е разтурена по силата на Закона за защита на нацията, влязъл в сила с публикуването му в "Държавен вестник", бр. 16 от 23.01.1941 г. До тази дата активно са действали културно-просветната организация "Съзнание" и организацията "Макаби" за спортно-туристическа дейност. И трите са се помещавали в двуетажна сграда от 85 кв. м, където сега се помещава еврейската организация "Шалом" и чиято собственост е възстановена. До тази сграда е имало едноетажна постройка (баня - хамам) с голям салон и две големи стаи за събличане, барака за машините, две ниски постройки са служили за канцелария и склад за гориво на обща площ от 220 кв. м и 220 кв. м незастроена площ. По-късно тези сгради са разрушени и на това място е изградена триетажна сграда за нуждите на Общината, в която сега се помещават службите за социални дейности, Бюрото по труда и ДВСК.

Голямият еврейски храм (синагога) е бил застроен върху площ от 272 кв. м, имал е чудесна акустика, а дворното място е стигало до градския часовник, с площ от 653 кв. м. До него е имало едноетажно здание - голям салон, построен върху площ от 97 кв. м и е служил за малка синагога. В съседство е имало двуетажна сграда, построена върху 85 кв. м площ. Местните партийни и държавни власти са упражнили натиск и принуда върху дупнишката еврейска организация "Шалом" и на 30.04.1961 г. с Писмо N:4, нейното ръководство безвъзмездно предоставя посочените недвижими имоти на Градския общински съвет Станке Димитров (Дупница). С Решение N:192 от 5.05.1961 г. на Изпълнителния комитет на ГОНС тези имоти са приети за ползване към държавния жилищен фонд. В началото на 1981 г. по решение на ИК на ГОНС гр. Ст. Димитров (Дупница) голямата, малката синагога и двуетажната къща до тях са разрушени и на тяхно място е построен Дом на техниката, който бе открит на 8.09.1984 г. Средствата за неговото построяване са осигурени от проф. Иван Попов - председател на ЦС на НТС и депутат по това време от нашия град. Справедливо ще бъде Домът на техниката да носи неговото име. Двете синагоги са били масивни и красиви в архитектурно отношение сгради и Комитетът за опазване паметниците на културата в страната категорично е възразил срещу тяхното разрушаване. С разрушаването им много загубиха всички дупничани, защото не бяха опазени два ценни паметника от нашето културно-историческо наследство.

Съгласно споразумението за изселването най-първо на 20 000 евреи в германските източни области от пределите на България, подписано на 22.02.1943 г., Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ), като орган на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), взема енергични мерки спрямо евреите от старите предели на страната. Три дни след подписването на това споразумение, още с идването си в гр. Дупница, пълномощникът на КЕВ Асен Владимиров Пайташев поставя под домашен арест евреите, което продължава от 25.02. до 3.03.1943 г. По негово настояване на много места в еврейската махала са поставени постове от бранници, въоръжени с пушки, за да не може никой да излиза, освен 10-годишни деца за закупуване на хляб и провизии. Децата са били бити от бранниците, а е имало случаи, когато те са влизали по домовете и са малтретирали възрастните мъже, жени и деца. Дупнишкият околийски управител и делегат на КЕВ при Консисторията на дупнишката еврейска община Климент Венеаминов Далкалъчев се е отнасял много сурово към дупнишките евреи. Такова отношение към евреите е имал и кметът на гр. Дупница Давидко Янев, брат на дупнишкия депутат Сотир Янев. Стефан Апостолов Петков (1907-20.09.1944 г.), майстор-железар, надъхан от официалната пропаганда и от местните власти, много е преследвал и малтретирал евреите, въпреки че при него е работил в железарската му работилница един еврейин шлосер, изселен от гр. София.

Имало е нареждане от КЕВ до 2% от учениците евреи в гимназиите да учат и по този начин много младежи и девойки евреи не са били допуснати да учат. След 9.09.1944 г. им е призната за завършена учебната година. За учебната 1943-1944 г. учениците са учили около три

месеца, но им е призната за завършена учебната година. Имало е бранници в дупнишката гимназия като Асен Костадинов Йовев, Любен Димитров Чапкънов и др., които, въпреки налаганата антисемитска политика спрямо евреите, са проявявали човечност, застъпвали са се за тях, купували са им хранителни продукти и са вършили редица други добрини. Полицейските власти още през м. юли 1941 г. са конфискували 73 радиоапарата и 4 телефонни поста на дупнишките евреи.

По повод Писмо N:5727 от 23.02.1943 г. на КЕВ, в неговото централно ръководство в София са постъпили списъци на живущите в старите предели на България евреи. По това време в гр. Ихтиман са живеели 11 семейства с 33 души, 6 семейства с 26 души в Долна баня, в Ботевград - 3 семейства с 9 души, Етрополе - 1 семейство с 3 души, Петрич - 2 семейства с 11 члена. За тези евреи са направени списъци в няколко екземпляра, но не е отбелязано в кой етапен лагер ще бъдат събрани за изселването им в източните германски области. На 12.02.1943 г. началникът от КЕВ Захари Велков посещава гр. Самоков, а на 22 февруари за разрешаване на еврейския въпрос в този град е изпратен чиновникът от Комисарството Иван Александров Райнов. На 27.02.1943 г. околийският полицейски началник е представил списък на самоковските евреи - 108 семейства с 374 души, които е трябвало да бъдат изпратени в етапния лагер в тютюневия склад "Картела" в гр. Дупница.

В края на м. февруари 1943 г. в селата Рила и Бобошево е имало по едно еврейско семейство. По секретни полицейски сведения по това време броят на дупнишките евреи е бил 1 500 души. Град Дупница тогава е наброявал около 16 000, почти цялата централната търговска улица "Николаевска" е била заета от магазини и търговски дюкяни на евреи и това е създавало впечатление, че еврейското население в града е било двойно повече. В действителност дупнишките евреи са били най-много на брой в цяла Югозападна България. "Държавен вестник" в бр. 19 от 27.01.1943 г. публикува списък на лицата от еврейски произход, които ще могат да упражняват своята професия. Разрешено е на дупнишкия лекар Исак Йосиф Нисим и на адвоката Мориц Давид Лазар да продължат да упражняват професиите си. Лицата от еврейски произход, които упражняват свободни професии, са били задължени ако имената им не са упоменати в "Държавен вестник", в двумесечен срок да прекратят заниманието си. В бр. 34 от 15.02.1943 г. "ДВ" публикува списък на лицата от еврейски произход, които запазват търговската си професия. От гр. Дупница са бакалите: Елизезер Юсеф Аладжем, Нисим Моше Давид и Менахем Челеби Леви. Хранителни продукти са могли да продават в своите магазини дупнишките евреи Буко Аврам Яко и Хаим Юда Бениамин. Исак Израел Конфорти и Конорти Р. Маджар са получили правото да продават храни и напитки, а Бохор Моше Карадавид е запазил магазина си за облекло. "ДВ" в бр. 80 от 10.04.1943 г. е публикувал имената на дупнишките евреи Исак М. Леви и Бохор Рахамим Барух, които не са се издължили на своите кредитори. В "ДВ" бр. 118 от 31.05.1943 г. е публикувана Заповед N:353 на КЕВ, с която е разпоредено да се конфискуват и продадат в полза на касата за обществено подпомагане ценните книжа (облигации) на Рафаел Арон Коен, които са били депозирани в дупнишката Популярна банка и не са депозирани в законния срок.

През 1942 г. по личното предложение на комисаря по еврейските въпроси Александър Белев са създадени еврейски трудови групи, в които са били мобилизирани мъже от 20 до 46-годишна възраст. От месеците февруари до ноември в тях са включени от 100 до 300 души евреи, цивилно облечени, командвани от запасни офицери и са работили по строителството и поддържането на шосейни и жп пътища, както и на редица други обекти. През пролетта на 1943 г. трудова група от около 100 дупнишки евреи са работили по корекцията на коритото на р. Бистрица около централната част на града. През 1943 и 1944 г. еврейските трудови лагери са удвоени и стават 24 на брой, като по това време неколкостотин дупнишки евреи работят към жп секцията Горна Джумая в участъка Крупник-Кресна, в Свети Врач, в Сурдулица и на други места. Според подадените списъци на трудоваци евреи за освобождаване и изпращане в лагери, самоковци и дупничани е трябвало да се отправят за етапния лагер в Дупница, кюстендилци за етапния лагер в Радомир и горноджумайци за етапния лагер в гр. Горна Джумая. (16)

Открита и категорична позиция в защита на задържаните евреи от Беломорието и задържането на дупнишките евреи под домашен арест от 25.02. до 3.03.1943 г. заема софийският митрополит Стефан. Той е видял с очите си край жп гара Кочериново на път за Рилския манастир трагедията на евреите, транспортирани до гр. Дупница. От началото на 30-те години

митрополит Стефан е бил голям личен приятел на видния дупничанин Иван Николов Бадински (роден на 18.03.1892 г. в гр. Дупница, от заможен и изтъкнат търговски род, аптекар, починал на 7.03.1961 г.). Иван Бадински е информирал митрополит Стефан и царица Йоанна, княгиня Евдокия и Константин Щъркелов (1889-1961 г., голям художник и личен приятел на цар Борис III) за положението на дупнишките евреи, които са търсили неговото съдействие за спасяване и за трагичното положение на задържаните от Беломорието евреи в тютюневия склад "Картела" в гр. Дупница. Под покровителството на царица Йоанна и княгиня Евдокия, митрополит Стефан, Димитър Икономов и Иван Бадински спасяват редица евреи от Беломорието, задържани в етапния лагер в гр. Дупница. Митрополит Стефан има големи заслуги за облекчаване тежкото положение на дупнишките евреи и с неговото съдействие вечерта на 3.03.1943 г. те са освободени от домашен арест.

От края на м. май и през юни 1943 г. от гр. София са изселени и настанени в Дупница около 500 еврейски семейства. Сабат Пилософ, Жак Конфорт, Моис Алкалай, Хаим Леви, Исак Францес, Арон Алкалай, Мордо Коен, д-р Буко Исаков и др. са посрещали на железопътната гара в Дупница изселените софийски евреи и са ги настанявали по домовете си с помощта на ръководството на дупнишката еврейска община. Много голяма помощ за настаняването на изселените евреи са оказали 47-годишният кмет на общината от 1938 до 25.09.1944 г. Моис Хаджидавидов и равинът Изидор. По това време общият брой на евреите в гр. Дупница по полицейски сведения е достигнал около 3 000 души, много е затруднено тяхното жилищно настаняване и изхранване. По сведения на Комисарството по еврейските въпроси за този период общият брой на местните и настанените от София евреи в гр. Дупница е 3 024 души. (17)

Делегатът на КЕВ в гр. Дупница със Заповед N:6 от 11.11.1942 г. е назначил Аврам Моше Леви - председател на Консисторията, да завежда общите административни въпроси на дупнишката еврейска община и настаняването по жилищата на изселените еврейски семейства. Арон Юда Луна е завеждал отдела за социални грижи и помощ, Буко Леон Исак е завеждал финансовите и стопанските въпроси, Нисим Аврам Шекерджи е завеждал училищните въпроси и настаняване на работа, а Нисим Арон Леви е завеждал църковните въпроси при дупнишката еврейска община. Със Заповед N:14 от 14.12.1942 г. тричленна комисия в състав: Арон Луна, Нисим Леви и Нисим Шекерджи са организирали народна кухня и крайно нуждаещите се евреи са получавали по един път на ден топла храна и по един хляб според дажбата им. От 1.05.1944 г. хляб за дупнишките евреи, хранещи се към кухнята при Общината, е доставян само от фурната на Филип Костов, намираща се на ул. "Николаевска" N:71. Всички останали евреи са могли да купуват хляб след пет часа следобед само от фурните на Яне Христофоров на ул. "Николаевска" N:47 и от фурната на Евтим Николов на ул. "Охрид" N:6. Тези фурни са се намирали в еврейската махала и при продажбата на хляб задължително е присъствал и чиновник от Комисарството по еврейските въпроси.

На 5.10.1943 г. делегатът при Консисторията на дупнишката еврейска община Христо Иванов Талев (заместник-околийски полицейски началник) и околийският училищен инспектор Стойне Божанов разрешават на основание Окръжно N: 49 на КЕВ за откриване на нови еврейски училища, да се открие в гр. Дупница еврейска прогимназия. По това време числото на учениците евреи се увеличава до около 140 души.

От 1 до 10.02.1944 г. от гр. Самоков в гр. Дупница са изселени и настанени 16 евреи. Те са получавали купони за храна, само ако са платили всички данъци към държавата. Евреите от мъжки пол след навършване на 18 години са плащали данък "араха", а тези, които са закъснявали, плащали данъка в троен размер. Евреите са носили задължително жълти звездообразни шестоъгълни значки, а тези, които са имали заслуги към българската държава, са носили по-малък знак във формата на голямо копче със жълт цвят. От тези унизителни отличителни знаци е бил освободен само дупнишкият евреин Борох Йосиф Карадавид като герой от войните за национално обединение на България и носител на орден за храброст, а неговият магазин за галантерия и трикотаж не е бил затварян от властите. Комисарството по еврейските въпроси с Писмо N:4242 от 22.03.1944 г. не разрешава на Неман Таксиер Раков от гр. Дупница да не носи значка, защото се е покръстил след 23.01.1941 г., т.е. след влизането в сила на Закона за защита на нацията.

В изпълнение на член 19 от Наредбата на Министерския съвет от 26.08.1942 г., публикувана в "Държавен вестник", брой 192, на евреите са били наложени сурови забрани да

посещават държавни заведения и да се движат по централните улици. От 5.01.1943 г. до 9.09.1944 г. на дупнишките евреи е категорично забранено да посещават читалищното кино през всички празнични и неделни дни. Евреите са нямали право да посещават кафенето при читалището и бар "Рила", кафене "България" на главната улица, сладкарница "Кокиче" до Военния клуб, пивница и гостилница "Ален мак" и пивница "Ловния дом". Дупнишките евреи са нямали право да излизат на пазар за покупки преди 12 часа на обяд в съботни и празнични дни. Венчавките и обрязванията на новородените момчета са извършвани по домовете, а не в синагогата, където тези ритуали са извършвани до налагане на забранителните мерки. При посрещането и изпращането на гара и спирка "Дупница" на евреите е било забранено да се движат по перона на групи. За евреите е било абсолютно забранено посещенията на хотелите "Сплендит" и "Македония", а само веднъж и не повече от 10 дни в шест месеца да отседат в хотел "Търговски".

От 14 и 15.05.1943 г. до 9.09.1944 г. на евреите, живеещи в гр. Дупница е било забранено движението по главната улица "Николаевска", от централния площад "Свобода" до "Развесена върба". Забранено е било въобще движението на лица от еврейски произход в Градската градина, Ловния дом, до параклиса "Свети Спас", "Рибарника" и местността Кулата. Евреите са нямали право да посещават сладкарниците "Мусала" и "Савоя", както и кафенето "Казиното", намиращи се на централната улица. На всички лица от еврейски произход от 19.07.1943 г. е забранено да посещават синагогата, освен дните петък и събота. По това време, съгласно Окръжно N:36 от 16 юли 1943 г. на Комисарството по еврейските въпроси в София, на всички евреи в страната е забранено изпращането и получаването на колети, а изключения са допускани само за изселените евреи и то при съвпадение на фамилните им имена. Нарушителите на тези заповеди са били заплашвани с най-строги наказания и изпращане в концлагери.

Тези мерки на управляващите спрямо евреите явно не са били достатъчни и от началото на 1944 г. отново са им налагани жестоки ограничения. В изпълнение на устно нареждане на комисаря по еврейските въпроси и на писмени нареждания под N:2472 от 25.02.1944 г. на КЕВ, на дупнишките евреи е забранено директно да контактуват с КЕВ в София, а всички молби и заявления е трябвало да се отправят чрез дупнишката еврейска община. Забранено е на всички лица от еврейски произход, които са затворили съгласно ЗЗН своите магазини и предприятия, да работят в предприятия от същия бранш. На тях е забранено да посещават бившите си предприятия, освен за лични покупки. Общо за периода от септември 1942 г., докато е създадено Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) в София и е делегиран пълномощник за решаване на тези проблеми към Консисторията на дупнишката еврейска община, са издадени 65 заповеди до 17.09.1944 г. Поради изграждането на две еврейски скривалища от бомардировките (едното скривалище се е намирало в двора на синагогата под Градската часовникова кула, а другото в местността Кършия), делегатът на КЕВ при Консисторията на дупнишка еврейска община Климент Венеаминов Далкалъчев е разрешил на 21.06.1944 г. със Заповед N:63, мобилизираните евреи по доизграждането на двете скривалища да се удължи полицейският час до 9 часа вечерта. Като цяло в страната и конкретно в Дупнишка околия обстановката е фашизирана, а бранниците, легионерите и ратниците са заемали крайни националистични, а значителна част от тях и пронацистки позиции. Така например през месеците февруари и март 1943 г. редица бранници по желание стоят на въоръжени постове и преследват хора в еврейската махала. Активна антисемитска дейност по това време в гр. Дупница са развивали членовете на организация "Ратници за напредъка на българщината". Ратниците са били крайни националисти и са наброявали около 100 души. През м. юни 1943 г. в гр. Дупница ратниците са разпространили позиви срещу дейността на софийския митрополит Стефан, който е действал в защита на българските евреи. През август 1943 г. ратниците в Дупница разпространяват средношколски листове, назовани "Проглед". През м. октомври 1943 г. дупнишките ратници пръскат 4 вида позиви в националистически и антисемитски дух. През месеците октомври, ноември и декември 1943 г. ратниците разпространяват бюлетини в същия стил. През последните 3 месеца на 1943 г. в Дупница е създадена и действа нова нелегална, националистическа и антиеврейска организация "Национално борческо движение", разпространени са вестник "Народен борец" и са хвърлени бюлетини под наслов "Българската раса". (18)

Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) с Окръжно N:1271 от 14.02.1944 г. до делегатите при еврейските общини нарежда да се упражнява най-строг контрол върху дейността на евреите и само с разрешение да се занимават с търговска дейност.

Всички български евреи над 15-годишна възраст са били задължени да дадат отчети за имуществата си. Еврейските общини под ръководството на съответния делегат от КЕВ са назначавали тричленни комисии, които са изготвяли протоколи за имущество над 30 000 лв. Всяко тримесечие сметките на дупнишката еврейска община са проверявани от специално определена комисия. На практика дупнишките евреи са имали финансови възможности да издържат народната кухня за бедните евреи (като са им осигурявали топла храна за обяд и по един хляб, макар в повечето случаи царевичен), издържали са еврейската прогимназия, взаимно са се подпомагали, когато това се е налагало при съществуващата тежка икономическа криза и недоимък на храни. Те са намерили вътрешни резерви, макар и крайно притеснени са поели всички грижи по настаняването и изхранването на почти два пъти повече на брой изселени евреи от София и другите съседни градове.

Едва от 31.08.1944 г. с Окръжно N:15505 на КЕВ е разрешено на всички евреи, изселени от София, да си възстановят сумите от продажбата на движимите им вещи, внесени във фонда "Еврейски общини". При съществуващата през този период военновременна обстановка, икономическа криза и мизерни условия за човешко съществуване много дупничани са отделяли от залька си храна за местното еврейско население и изселените от други градове на страната евреи в Дупница.

Всички евреи, намиращи се през 1943-1944 г. в гр. Дупница, на които е оказана макар и най-малка помощ и съдействие, са запазили добри чувства към тези дупничани. През месеците април и май 1963 г. Крум и Славка Пейчеви са поканени в Израел, гр. Яфо, където много топло и сърдечно са посрещнати от дупнишките евреи изселници: Рахамим Йосиф Барух, д-р Хаим Араф, братята Борчо и Жак Михайловски, Роза и Лора Алкалай, Бенчо и Шломо Аврамови и др. Вестник "Трибуна" е публикувал статия под заглавие "Достойният българин Крум Пейчев гост на дупнишките евреи в Израел". Съчувствие, материална и духовна подкрепа са получили от състрадателни дупничани и от главния лекар на болницата д-р Боян Константинов Лекарски, петима лекари евреи от София, изселени в гр. Дупница.

Открита и категорична позиция в защита на българските евреи по това време е заела царица Йоанна, съпруга на цар Борис III. На 6.02.1942 г. следобед при разглеждане на изложба на германската книга в София (Залата на Българското инженерно-архитектурно дружество) царица Йоанна заявява на съпругата на германския пълномощен министър Силка Бекерле, че книгите с противоеврейско съдържание не я интересуват. Изключително човечна и състрадателна, царица Йоанна съдейства за изграждането на летовище за деца през пролетта на 1942 г. в околностите на София, организира провеждането на базари с благотворителна цел, била е близо до хората и е помагала, с каквото може. Царица Йоанна е съдействала чрез италианското посолство за издаването на транзитни визи за много евреи от други страни и е водила остри спорове с цар Борис III в тяхна защита. Когато на 4.01.1944 г. на обяд в резултат от бомбардировката от англо-американски самолети над гр. Дупница са убити 61 души, от които 13 евреи и са разрушени много обществени и жилищни сгради, около центъра и в еврейската махала, вечерта царица Йоанна, княгиня Евдокия и митрополит Стефан пристигат в гр. Дупница и донасят медикаменти и храни. Те отсядат при Иван Николов Бадински (аптекарь), окуражават ранените в общинската болница в гр. Дупница и на следващия ден присъстват на опелото на убитите от бомбардировката, извършено в двора на църквата "Свети Георги".

През лятото на 1944 г. българските власти смекчават репресивните мерки спрямо еврейското население. На 3.07.1944 г. Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) разрешава на евреите, които желаят да работят полска работа, да заминат за селата, без да се искат от тях специални разрешителни. Фактическото положение на българските евреи, въпреки незначителните облекчения, и през август 1944 г. остава непроменено. Снемането на жълтите звезди, отменянето на забраните за преминаване през определени улици и посещаването на обществени заведения с нищо не променят тежкото икономическо и политическо положение на евреите.

През 1870 г. в гр. Кюстендил са живеели 20 еврейски семейства, през 1887 г. при общо 10 689 жители, евреите са били 940 души, в 1892 г. - при 11 383 жители, евреите са 1 086 души, в

1910 г. - от 13 748 жители евреите са 1250 души, а през 1920 г. от 15 511 жители, еврейското население е 1 178 души. В гр. Кюстендил евреите са намирали добри условия за труд и поминък. Намалването на еврейското население след 1920 г. се дължи на откъсването на 42 села от Кюстендилска околия - Босилеградския край, и стопанският живот в гр. Кюстендил намалява. В гр. Кюстендил са работили дълго време добри и опитни лекари евреи: Леон Оливер, Хаим Рахамин Араф, Мордохай Лазаров, Жозе Самоковлийски, Лазар Биндер, Моис Аврамов, зъболекарят Сами Шаков, големият търговец Леон Асеов, талантливият художник Мориц Бенционов, аптекарят Барух Яков, търговците Двамата братя - Хаим и Сами Исак, юристите Нисим Сабат Нисим, Пинхас Конфорт, Мордохай Конфорти и много др. През 1926 г. кюстендилските евреи са били 963 души, през 1934 г. - 761 и през 1946 г. - 734 души.

До 28.05.1943 г. 988 души са били кюстендилските евреи, които е трябвало да бъдат събрани на временен лагер в склада на бившата еврейска тютюнева фирма "Фернадес" в гр. Кюстендил. С влакова композиция е трябвало да бъдат закарани кюстендилските евреи в гр. Радомир, където е имало оборудван голям етапен лагер за около 8 000 евреи. В гр. Кюстендил от София са изселени около 2 800 евреи. 168 Кюстендилската еврейска община, ръководена от Мордохай Нисим Конфорт, Самуил Р. Нисим, Гершон Ч. Лазар, Соломон Й. Аладжем и Арон Израел Лазар, откриват прогимназия за 125 ученици, в която от есента на 1943 г. са обучавани и 120 деца в началните класове. 169 От 1.12.1943 г. за 120 евреи от гр. Кюстендил е открита кухня за крайно бедни, раздадени са 200 000 лв. парични помощи и са закупени 100 кубика дърва за отопление. (19)

Първите стъпки за спасяването на българските евреи от старите предели на страната са направени от състрадателни граждани на гр. Кюстендил. На 8.03.1943 г. вечерта от Кюстендил за София (с цел да въздействат на свои роднини, близки и познати) тръгват с влака Петър Георгиев Михалев (1899-1985 г., адвокат, общественик и депутат от XXV ОНС), Иван Христов Момчилов (1888-1966 г., адвокат, общественик, депутат в XXIV ОНС), Асен Григоров Суйчмезов (1899-1977 г., общественик, занаятчия и търговец) и Владимир Спиридонов Куртев (1888-1946 г., учител по история, деец на ВМРО, убит без съд и присъда). 171 С пристигането в София четиримата уговарят среща за 9.03.1943 г. сутринта с техния изтъкнат съгражданин, депутат и подпредседател на XXV Обикновено народно събрание - Димитър Йосифов Пешев (1894-1973 г.). Информирани за предстоящата трагична съдба на кюстендилските евреи, Димитър Пешев търси контакти с министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски, който по телефона цинично заявява, че не е дал нареждане за изселване на евреите от гр. Кюстендил. Същия ден народният представител от гр. Дупница Димитър Николов Икономов информира Димитър Пешев и други свои колеги депутати за бедственото положение на евреите от Беломорието, затворени в тютюневия склад "Картела" в Дупница и за настроението на местното еврейско население, което е държано една седмица под домашен арест. Оформя се група от 8 депутати, но те не са приети от министър-председателя проф. Богдан Филев и малко преди откриването на поредното парламентарно заседание всичките 8 депутати посещават Петър Габровски. Притиснат от настойчивостта на делегацията и след консултации по телефона с цар Борис III, Габровски е бил принуден да разпорежда временно да се спре изселването на евреите от градовете.

На 19.03.1943 г. сутринта Димитър Пешев връчва на министър-председателя проф. Богдан Филев петиция, подписана от 43 депутати от XXV ОНС, към която депутатът проф. Петко Стайнов е прибавил свое лично писмо в защита на българските евреи. Следвайки политиката на твърдо и неотклонно поведение по еврейския въпрос, цар Борис III и Богдан Филев използват писмото, подписано от 43-мата депутати, като поставят въпроса за доверието на депутатите от правителственото мнозинство към провежданата политика за отстраняването на Димитър Пешев от поста подпредседател на XXV ОНС и за изключването от правителственото мнозинство на депутатите, които не оттеглят подписите си от петицията по еврейския въпрос. На 20.03.1943 г. двама от депутатите писмено декларират, че оттеглят подписите си, а на 24 март на заседание в парламента на депутатите от правителственото мнозинство министър-председателят проф. Богдан Филев е получил вот на доверие от всички 114 присъствали депутати за цялостната политика на правителството. При това поименно гласуване 30 депутати остават верни на подписите си в подкрепа на Димитър Пешев, а след два дни на 26.03.1943 г. без разисквания, при голям шум и протести от страна на опозицията и някои приятели на Пешев,

той е бламиран като подпредседател на XXV ОНС. По повод 60-годишнината от спасяването на българските евреи от старите предели на страната на 9.03.2003 г. в гр. Кюстендил бе проведено голямо честване в памет на подвига на Димитър Пешев, а родната му къща бе превърната в музей. През 2001 г. в центъра на гр. Кюстендил бе издигнат паметник на Димитър Пешев като един от главните застъпници за спасяването на българските евреи през пролетта на 1943 г. Той също е обявен за праведник от израелските власти в музея на холокоста “Яд Вашем”, а в чест на спасените 48 000 български евреи е засадена в Израел гора от 48 000 дървета, справедливо наречена “България”.

На 26.03.1943 г. проф. Петко Стайнов, Никола Мушанов и Тодор Кожухаров при обсъждане на друго проекторешение са изразили подкрепа на своите колеги депутати, подписали изложението (петицията) в защита на депортираните евреи от Беломорието и Вардарска Македония. В действителност около една трета от депутатите от правителственото мнозинство се разграничават от провежданата политика на геноцид спрямо евреите. Министър-председателят проф. Богдан Филов по всички въпроси на водената политика се е консултирал с цар Борис III като държавен глава и неговата дума е била решаваща и по еврейския въпрос.

Светият Синод на Българската православна църква заема ясна и категорична позиция в защита на българските евреи през пролетта на 1943 г. На 16.03.1943 г. Намаленият състав на Светия Синод на БПЦ разглежда въпроса за положението на евреите в градовете Дупница, Кюстендил и Пловдив, както и новото изложение на софийския митрополит Стефан за преследването на евреите. Архиереите решават да се изготви писмо до министър-председателя и то е изпратено на 22.03.1943 г. Наместник-председателят на Светия Синод на БПЦ - видинският митрополит Неофит, изтъква, че до този момент правителството не е отговорило на нито едно от изложенията на Светия Синод и архиереите стигат до извода, че правителството твърдо е решило да депортира българските евреи. Митрополитите настояват в писмото до министър-председателя ЗЗН да се прилага с по-голяма справедливост. На 2.04.1943 г. Пълният състав на Светия Синод на БПЦ разглежда въпроса за положението на еврейското малцинство в страната. Заседанието е въз основа на поредно ново изложение на софийския митрополит Стефан до цар Борис III и министър-председателя като митрополитите подчертават, че българското общество не страда от предрасъдъци и има добро отношение към евреите. Към църквата се обръщат за закрила много евреи, а българи християни настояват църквата да упражни авторитета си и да се застъпи за евреите. На това заседание всички митрополити обстойно разказват за опита на правителството за изселване на евреите от страната, като всеки от тях съобщава собствените си конкретни действия за защита на евреите. След разискванията всички митрополити изразяват общото си становище за изготвяне на ново изложение, подписано от всички членове на Синода до министър-председателя и до министъра на външните работи и изповеданията.

На 7.09.2003 г. по повод 125 години от рождението на екзарх Стефан за неговия голям личен принос за спасяването на българските евреи от старите предели на страната през пролетта на 1943 г. бе открит бюст-паметник в родното му село Широка лъка, Смолянско, с решаващото съдействие на бившия посланик на Израел в България Емануел Зисман. В музея на холокоста “Яд Вашем” в Израел е отделено специално място на екзарх Стефан като един от спасителите на българските евреи и за тези му заслуги той е обявен за праведник от израелските власти. Тленните останки на тази изтъкната и колоритна историческа личност почиват в църквата “Св. Богородица” в Бачковския манастир. До него е погребан патриарх Кирил (1901-1971 г.), академик по българска история, също с големи заслуги за защита на евреите от гр. Пловдив през 1943 г., където Кирил е бил пловдивски митрополит.

Съдбата на еврейското население от Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Пирот и Югозападна България през периода 1941-1944 г. е част от общата съдба на българските евреи по това време. Парламентарното мнозинство в XXV Обикновено народно събрание подкрепя прогерманската политика, водена от правителството на проф. Богдан Филов. Това правителство поема историческата отговорност да реализира нацистката политика на антисемитизъм на хитлеристка Германия срещу евреите.

Евреите от старите предели на страната не са депортирани и унищожени в Източна Германия, както е било запланувано от българското пронацистко правителство, главно под въздействието

на два основни фактора. Първият и определящ фактор са катастрофалните военни загуби на нацистка Германия срещу страните от антихитлеристката коалиция в края на 1942 г. и най-вече през първата половина на 1943 г. САЩ и Англия по тайни дипломатически канали са упражнили натиск върху цар Борис III с внушението, че съдбата на царската династия ще се решава и от съдбата на евреите от старите предели на страната. Вторият немаловажен фактор за спасяването на 48 000 български евреи са протестите на депутати от XXV ОНС, на видни общественици и на Светия Синод на БПЦ срещу репресивните мерки, наложени от управляващите. Тези фактори налагат промяна в позицията на държавния глава цар Борис III, който е дал съгласието си за депортирането на евреите от новоосвободените и присъединени към България земи. Той е имал виждане да бъдат депортирани в Източна Германия и около 23 000 български евреи от старите предели на страната “с болшевишко-комунистически възгледи”. Променената военно-политическа обстановка в Европа през пролетта и лятото на 1943 г. принуждава монарха да бъдат приети варианти за изселването на софийските евреи в провинцията. До настъпването на историческата промяна на 9.09.1944 г., когато е премахнат авторитарният военно-полицейски режим в страната, българските евреи са живеели в постоянен страх за своето оцеляване.

На 11.03.2003 г. Камарата на представителите в Американския конгрес прие Резолюция N:77, с която отбеляза 60-годишнината от спасяването на 48 000 български евреи от Холокоста. В нея се посочват заслугите на българския парламент, Българската православна църква, цар Борис III, политици, интелектуалци и граждани, изиграли роля в съпротивата срещу нацисткия натиск да се извърши депортиране на евреите и от старите предели на България. По този повод редица еврейски организации изпратиха протестни писма до различни медии. Едно от тях е от изследователя на историята на българските евреи Израел Барухов, роден в Кюстендил и живеещ в САЩ от 1955 г. Той пише, че цар Борис III е глава на фашисткото правителство на България по това време, антисемит и поддръжник на Хитлер. Израел Барухов цитира реч на царя от 15.04.1943 г. пред Малкия състав на Светия Синод на БПЦ, в която цар Борис III е заявил, че духът на еврейството е пагубен за човечеството и колкото по-скоро светът се отърве от еврейското влияние, толкова по-бързо ще се засилят патриотизмът и националният дух.

Друго протестно писмо е от Нисим Йоша, председател на Асоциацията на евреите от Македония в Израел. Той пише, че Резолюция N:77 на Американския конгрес отдава почит на фашистка България и нейния цар военнопредатник. Нисим Йоша подчертава, че вносителят на резолюцията - Том Лантош - и всички останали конгресмени са били дезинформирани и подведени от мита за спасяването на българските евреи. САЩ се призовават да упражнят натиск върху българското правителство да признае публично и официално геноцидната роля на управляващите страната по това време и да иска извинение за депортираните и унищожени 11 343 евреи от Вардарска Македония, Пирот и Беломорска Тракия. През последните пет години в българското общество и сред български евреи, заселили се в Израел и САЩ, се разгоря поредната дискусия за ролята и мястото на цар Борис III за съдбата на българските евреи. Като реакция се стигна до премахване на паметната плоча на цар Борис III в Израел, а засадената гора от 48 000 дървета в памет на спасените български евреи от старите предели на страната бе наречена “България”.

Научен и справочен апарат:

1. Държавен вестник, бл. 16 от 23.01.1941 г.
2. Централен държавен архив, фонд 173к, опис 6, архивна единица 1087, л.41-233.
3. Държавен вестник, бр. 151 от 14.07.1941 г. и бр. 32 от 13.02.1942 г.
4. Държавен вестник, бр. 148 от 09.07.1942 г. и бр. 192 от 29.08.1942 г.
5. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 367, л. 2-5.
6. По спомени на ставрофорен иконом Тодор Александров Начев (1909-1997 г.) и неговата съпруга Иванка Евтимова Александрова, записани от Иван Хаджийски на 01.09.1996 г.
7. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 385, л. 1-74; а.е. 367, л. 5 и Архив на МВР, а.е.№О6-55-35, л.4; Дело №70а, л.163-190.
8. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 378, л. 1; а.е. 387, л.9-21.
9. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 389, л. 4-29.

10. Архив на МВР, а.е.№Об-22286, л. 52-72; а.е.№Об – 4863, том II, л. 214 и вестник „Целокупна България”, бр.372 от 29.08.1942 г.
11. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 353, л. 1-127; а.е. 354, л.1-253; а.е.352, л.1-3; а.е. 355, л.1-3; а.е.357, л.1-9; а.е. 358, л.1-6.
12. Архив на МВР, а.е.№Об-4863, том II, л.214-215.
13. ЦДА, ф. 190к, оп.1, а.е. 403, л. 1; а.е.404, л. 17; а.е.397, л.1-2 и архив на МВР, а.е.№НСП-446, л.11.
14. Държавен архив – гр. Кюстендил, ф.269к, оп.1, а.е. 63, л.164-165; ЦДА, ф. 173, оп.6, а.е. 1087, л. 27-35 и Никола Лазарков, „Спомени из робското минало на гр. Дупница”, гр. Дупница, 1924 г., стр. 5, 7 и 9.
15. Проучвания за историята на еврейското население в българските земи през XV-XX век, С., 1980 г., стр. 160-161 и Държавен архив – Благоевград, ф.84к, оп.1, а.е. 45, л.59; ф.137к, оп.1, а.е.76, л.2-13.
16. Община Дупница – служба „Държавни имоти”; архива на Общината; вестник „Светлина”, бр. 34 от 25.09.1937 г. и бр. 26 от 01.08.1941 г.; Архив на МВР, а.е.№Об-5535, л. 5 и а.е.№Об-22921, л. 24.
17. По изследвания на Иван Хаджийски от личния архив на Иван Николов Бабински (18.03.1892-07.03.1961 г.); Държавен архив – гр. Кюстендил, ф.203к, оп.1, а.е.2, л.1.
18. Държавен архив – гр. Кюстендил, ф.203к, оп.1, а.е. 4, л.4-8; а.е.2, л.1-13; а.е.3, л.16 и 74; а.е.4, л.1-32 и архив на МВР, а.е.№Об-5535, л.4; а.е.1, л.52-80.
19. Държавен архив – гр. Кюстендил, ф.528, оп.1, а.е. 7, л.8-14.